ODOBESCU ŞI CLASICISMUL

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Sesiunea de comunicări organizată de Societatea de studii clasice la Iaşi (mai 1965) ne-a oferit prilejul aducerii aminte a unei împliniri importante calendaristice: este vorba de o dată care a marcat un imbold serios pentru răspîndirea culturii greco-romane prin înzestrarea literaturii noastre cu bogate tălmăciri din autori greci şi latini.

Imboldul prim şi iniţiativa aparţin lui Evanghelie Zapas, un grec trăitor în România, care în februarie 1860 punea la dispoziţia statului român 800 de galbeni destinaţi la « dare de premii pentru cea mai reuşită tălmăcire din clasici ».

Iniţiativa aceasta a fost încununată de un decret domnesc pentru decernarea unor premii substanţiale pentru atari manifestări. Aşa, de pildă, pentru anul 1863—1864 decretul domnesc prevedea ca « obiectul premiului să fie cea mai bună traducere din cartea I-a a *Eneidei* lui Vergiliu, în versuri, iară pentru anii viitori obiectul fiecărui premiu să se aducă la cunoştinţa noastră spre aprobare o dată cu rezultatul anului precedent [1] ».

Cel ce contrasemna decretul lui Ioan Cuza era Alexandru Odobescu, în calitatea lui de ministru al cultelor, şi el fusese iniţiatorul zelos al acestui act. Prevederile « decretului domnesc » aveau să fie însuşite cu căldură, în 1866, de « Societatea Academică Română ». Propunînd la început unul sau două premii anuale, s-a ajuns ca la dezbaterile sesiunii din 1871 ale Societăţii Academice, V. A. Urechiă să propună instituirea unui program de concursuri şi a unor premii pentru tălmăcirea operelor lui Sallustius, T. Livius, Cicero, Polybiu, Dionys din Halicarnas, Dio Cassius, Plutarh, Herodot şi Lucian[2]. Premiul urma să fie de 10 galbeni pentru 20 de pagini, considerate ca pagini de probă. Autorul celei mai reuşite probe de traducere avea să fie invitat de « Societate » să facă traducerea autorului întreg, obligîndu-l să dea 200 de pagini pe an. Autorul a cărui operă depăşea 500 de pagini urma să fie distribuit la mai mulţi traducători, care s-ar fi distins la concurs [3].

Lucrările, dezbaterile, examinările probelor prezentate şi rapoartele încheiate pentru întreaga serie de lucrări prezentate la concurs se datorează exclusiv lui Alexandru Odobescu. Rapoartele, în special, reprezintă o întreagă teorie privind modalitatea tălmăcirii scriitorilor antici în româneşte, şi scot în evidenţă răsunetul şi influenţa avută asupra tinerei noastre culturi.

Rapoartele prezentate au constituit obiectul unui studiu din partea profesorului Nicolae Lascu, de la Universitatea din Cluj, din ele desprinzîndu-se principii valabile şi astăzi pentru

---

[1] N. Lascu, *Academia Română şi traducerile din clasicii antici*, în AISC, V, 1944—1948, 1949, p. 140.

[2] *Op. cit.*, p. 141.

[3] Analele Academiei Române, tom. IV, 1871, p. 104.

StCl, VIII, 1966, p. 291—296, Bucureşti

https://biblioteca-digitala.ro

înţelegerea fenomenului literar antic, ca şi pentru modalitatea transpunerii gîndirii antice în limbile moderne [4]. « Mai întîi, recomandă Odobescu, se cere ca traducătorii să se pătrundă bine de înţelesul autorului ce le stă în faţă, fără să nesocotească nici una din nuanţele uneori foarte delicate ale cuvintelor şi ale frazelor, apoi, ca ei să se silească a reprezenta pe româneşte în mod clar şi cu fidelitate atît înţelesul general al frazelor şi al cuvintelor cît şi toată acea minunată varietate de nuanţe, care sînt podoaba cea mai admirabilă a frumoaselor şi măiestritelor limbi antice; în fine, se cere ca tălmăcitorii să nu se piardă şi să nu se risipească cu totul în acea strămutare a materiei, a ideilor şi a impresiunilor străine pe românie, caracterele care constituiesc însăşi originalitatea limbii noastre... în cîteva cuvinte, să nu nesocotească nici calităţile, nici virtutea, nici farmecul ei propriu ».

Trecînd la problema redării în româneşte a autorului antic, Odobescu recunoaşte că aici traducătorul întîmpină dificultăţile cele mai mari; lupta se arată grea şi periculoasă, deoarece el are la îndemînă « o armă slabă, imperfectă şi stîngace ». Odobescu se referă la posibilităţile, fără îndoială, de atunci ale limbii române, pe care le caracterizează prin cuvintele « acea nestatornică flexibilitate a elementului plăpînd de care dispune ».

Totuşi, spune Odobescu mai departe, « puţin pînă acum cultivata noastră limbă » este în stare a permite traducătorului să urmărească de aproape, pas cu pas, modelul antic; ea-l va învăţa să-i soarbă virtutea « şi-l va face să-l învingă, supunîndu-se şi asemuindu-se lui » [5].

În privinţa celei de a treia condiţii impusă de o tălmăcire, o frumoasă şi izbutită redare românească a textului, Odobescu recomandă ca miezul să fie reprodus cu exactitate, să fie menajate toate ideile şi nuanţele stilului şi să sune româneşte. Deci, pe lîngă cunoaşterea ambelor limbi, traducătorul are datoria să scrie o limbă românească aleasă şi, totodată, şi înţeleasă. Trei ani mai tîrziu, în 1877, într-un raport asupra unei probe de traducere din Plutarh [6], Odobescu reproduce cea mai mare parte din consideraţiunile amintite şi se ridică împotriva tendinţelor latinizante excesive în limbă.

Un alt aspect care se desprinde din activitatea de propagator al interesului pentru studiile clasice este scrupulozitatea sa. Aşa, de pildă, cu prilejul concursului pentru traducerea lui Caesar, la 12 august 1871, Odobescu, alcătuind raportul Comisiei asupra celor 4 manuscrise prezentate, se simte obligat să spună pe faţă că ele au fost despicate de către comisie cu puţină cruţare, fiind comparate cu textul original; apoi între ele. Odobescu sublinia faptul că nici unul dintre concurenţi n-a corespuns pe deplin condiţiilor puse de a da o traducere perfectă, dar sîrguinţa lor de a realiza aceste condiţii trebuie încurajată. În continuare adaugă: « aceasta pentru a da publicului, dacă nu pe Iulius Caesar, cel puţin o carte românească bună de citit [7] ».

Unghiul critic din care privea tălmăcirile din autorii clasici se desprinde şi din raportul asupra traducerii lui Dio Cassius, efectuată de Anghel Demetriescu. Concluziile lui Odobescu sună astfel: « Deşi are unele abateri, datorită ademenirilor traducerii franceze a lui Gros şi Boissée, deşi se împiedică uneori într-o frazeologie întortocheată şi alteori alunecă în perifraze fără folos, dacă sînt înlăturate toate aceste pete oacheşe de pe faţa manuscriptului, el prezintă o lectură lesnicioasă şi plăcută, înţelesul textului este în genere reprodus cu exactitate şi preciziune, limba este aleasă şi curgătoare; într-un cuvînt, Dio Cassius sub această formă pare a nu se simţi strîmtorat şi desfigurat în noua traducere şi cititorul român va preţui într-însa la dreapta valoare pe scriitorul elen.

---

[4] N. Lascu, *op. cit.*, p. 140—199.
[5] *Ibidem*, p. 151—152.
[6] *Ibidem*, p. 153.
[7] Traducerea comentariilor lui Iulius Caesar în Odobescu, *Scrieri*, vol. II, 1887, p. 351—357; vezi şi N. Lascu, *op. cit.*, p. 159.

https://biblioteca-digitala.ro

Tradusă într-astfel, sau poate şi ceva mai binişor, istoria romană a lui Dio Cassius va fi o operă literară recomandabilă a limbii române [8] ».

În urma acestui concurs, Anghel Demetriescu a fost premiat de Societatea Academică şi însărcinat cu traducerea întregii opere. Traducerea s-a tipărit în 1878 şi cuprinde 274 pagini.

În privinţa lui Polybiu, pentru care s-a prezentat un singur concurent, şi acesta necorespunzător, Odobescu a studiat proba, respingînd-o [9].

Propunerea pentru tălmăcire a lui Plutarh din Cheroneea prilejuieşte lui Odobescu o caldă pledoarie pentru *Vieţile paralele*, lectură deosebit de apreciată de fruntaşii revoluţiei franceze, de decembriştii ruşi, reazem sufletesc pentru poporul grec în timpul îndelungii robii turceşti.

Făcînd comparaţie cu literatura franceză, unde Jacques Amyot a făcut din traducerea *Vieţilor Paralele* o scriere nemuritoare, într-o epocă în care limba franceză era încă în procesul ei de formare, Odobescu observa că nici limba română nu este mai strîns închegată, de aceea o traducere făcută în româneşte, aşa cum Amyot a făcut-o în franţuzeşte, va fi lăudată şi răsplătită de « Societatea Academică [10] ». Cu tot entuziasmul de care este însufleţit, Odobescu constată că probele de traducere prezentate stau mai prejos de prototipul unei bune traduceri în limba romînă şi de modelul literar, ele nefiind decît nişte « nămoloase şi întunecate dibuiri ale concurenţilor ». Odobescu conclude că, premiind asemenea traduceri, scopul literar şi totodată moral al popularizării capodoperelor biografului antic printre români n-ar fi cîtuşi de puţin atins; Societatea Academică şi-ar cheltui banii degeaba, iar publicul românesc ar rămîne « în deplină neştiinţă şi deplină nepăsare de cele ce se vor fi povestind în întunecatul, zburlitul şi mărăcinosul Plutarh ». În urma acestor observaţii, cere respingerea traducerilor şi repetarea concursului « cu speranţa că pe viitor concurenţii se vor pătrunde mai bine de scopul şi adevăratele tendinţe ale Societăţii, cînd ea voieşte să dea operelor clasice ale antichităţii drept de cetăţenie în limba română [11] ».

Tot lui Odobescu îi revine meritul de a fi propus pe lista autorilor de tradus, încă de la publicarea regulamentului de traduceri, pe Herodot, autorul rămas pe planul al 2-lea pînă la 1877 [12]. Cele cinci probe de traducere prezentate după prima publicare a concursului au fost studiate de o comisie avînd ca raportor tot pe Odobescu, care a insistat asupra dificultăţilor de a traduce pe Herodot din cauza « mobilităţii speciale » a prozei lui, cît şi din cauza stilului lui, « aşa de răsfăţat ».

Punînd accent pe cerinţa recomandată traducătorului român de a păstra farmecul acelui stil naiv şi curgător, lipsit de orice pretenţie, de orice emfază, graţioasa şi nemăiestrita simplitate care s-a născut, nu dintr-o stăruitoare voinţă a autorului, ci din însăşi natura graiului de care el s-a servit, raportorul constată că, faţă de aceste cerinţe, autorii probelor s-au dovedit neputincioşi. Deşi ei au căutat să fie la înălţimea sarcinii lor, nici o probă nu reproduce cu destulă fidelitate toate aceste inflexiuni de înţeles ale scriitorului grec. În sfîrşit, « nici unul n-a nimerit a ni-l da pe româneşte, astfel cum el în realitate este în elineşte. Deşi nu pot fi premiate, spune în continuare Odobescu, emulaţia pe care aceste probe o dovedesc, nu poate decît a ne bucura şi a ne da speranţe pentru viitorul literelor noastre clasice [13] ».

Din prezentarea acestor date rezultă entuziasmul, ardoarea lui Odobescu de a promova numai lucrări de valoare.

---

[8] Analele Academiei Române, tom. V, 1872, p. 94—101; vezi şi *Condiţiunile unei bune traduceri din autorii elini şi latini*, în Odobescu, *Scrieri*, 1887, p. 379—380.

[9] Analele Academiei Române, tom. VII, 1874, p. 127.

[10] Anale, tom. X, 1877, p. 4. Citat la N. Lascu, *op. cit.*, p. 178.

[11] Anale, tom. X, 1877, raport 54—69 citat la N. Lascu, *op. cit.*, p. 178.

[12] Anale, tom. X, 1877, p. 101 şi 153 citat la N. Lascu p. 180.

[13] *Traduceri româneşti din Erodot. Opere*, vol. II, ed. 1887, p. 483—497, vezi şi N. Lascu, *op. cit.*, p. 180.

https://biblioteca-digitala.ro

Fără îndoială că această activitate a lui Odobescu de promovare la noi a literaturilor clasice, care este, în fond, un aspect esenţial al luptei pentru promovarea culturii româneşti, se baza pe o profundă cunoaştere a vieţii şi literaturii popoarelor antice.

Apropierea lui de comoara înţelepciunii antice s-a petrecut la o vîrstă tînără, la acea vîrstă cînd mintea şi sufletul absoarbe cu aviditate. Primul contact cu clasicii l-a avut cu prilejul lecţiilor luate acasă cu profesorul Bîrzotescu, sub supravegherea atentă a blajinei sale mame, Catinca (1811—1856), fiica doctorului Caracaş, de la care şi-a însuşit pe lîngă limba franceză şi greaca modernă, cunoscută în egală măsură şi de tatăl scriitorului, lucru ce rezultă din « Pagini regăsite », recent publicate de Geo Şerban. Tot în casa părintească, înainte de a fi ajuns vîrsta de zece ani, deprinsese cîte puţin din latină de la pastorul Rudolf Neumeister, parohul bisericii luterane din Bucureşti, venit în ţară ca preceptor în case particulare şi care ulterior a predat la Colegiul Sf. Sava.

Entuziasmul lui Odobescu pentru antichitate avea să se trezească la lecţiile de « umanioare » de la Colegiul Sf. Sava, aflat pe atunci sub conducerea lui Petrache Poenaru, distinsul intelectual, fost discipol al lui Gh. Lazăr, unul dintre puţinii oameni de cultură care şi-au dat seama de importanţa istorică a tezaurului de la Pietroasa, descoperit în 1837 şi adăpostit ani de-a rîndul la colegiul în fruntea căruia se afla [14]. Neîndoios că asupra copilului Odobescu va fi exercitat o deosebită atracţie frumoasa colecţie cu caracter arheologic, alcătuită din donaţii, printre care: inscripţii romane, fragmente sculpturale, adunate în cea mai mare parte de prin Oltenia, material care mai tîrziu, în 1864, va constitui nucleul de bază pentru înfiinţarea actualului Muzeu naţional de antichităţi.

Interesul lui Odobescu avea să sporească la Paris, unde poposise în toamna anului 1848 şi unde avea să trăiască sub influenţa nemijlocită a revoluţionarilor exilaţi din Principate, după înfrîngerea revoluţiei. Un rol în îndrumarea lui Odobescu pe drumul luminilor clasice l-a avut istoricul francez Alfred Dumesnil, un om de o vervă nesecată şi un pătimaş îndrăgostit de frumos.

Sub îndrumarea istoricului Dumesnil, în octombrie 1851, înclinaţiile lui Odobescu se conturează definitiv şi ia hotărîrea să audieze cursurile de la Collège de France. Un curs deosebit de apreciat de Odobescu pare să fi fost cursul de filozofie greacă predat de Adolphe Franck, pe care scriitorul l-a frecventat de 2 ori pe săptămînă, aşa cum reiese din manuscrisele cu nr. 5345 şi 5348 de la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, în care sînt rezumate 29 prelegeri, prima purtînd data de 9 decembrie 1851, iar ultima 28 martie 1851. Forma definitivă dată acestor prelegeri este un indiciu că Odobescu revenea asupra notelor luate la curs, dîndu-le un aspect îngrijit. Lipsa oricăror alte însemnări marginale ar putea fi o mărturie că Odobescu intenţiona să prezinte cîndva un curs de filozofie greacă sau poate chiar un curs general de filozofie, în care ar fi inclus şi filozofia orientală, aşa cum rezultă din manuscrisele amintite. Lecţiile poartă titlul: « Curs de filozofie veche. Ţinut de Profesorul Franck de la Collège de France, 1851, Paris: Despre filozofia grecească înainte de Socrate ». Cum acest gen de preocupare a lui Odobescu n-a constituit obiectul nici unui studiu, ne îngăduim să atragem atenţia asupra lui. Dăm în cele ce urmează începutul lecţiei despre Heraclit (lecţia a X-a).

« Filosoful Eraclit născut la Efesu într-a 69-a Olympiadă; el n-a putut dar să fie nici elevul lui Diogene din Apolonia, nici al lui Anaximene şi, mai ales nimenea nu pomeneşte despre aceasta; alţii zic că a avut drept dascăl pe pythagoricul Azos sau pe Xenofanes, întemeietorul Şcoalei din Elea; dar acestea sînt nişte presupuneri fără de temei, că sistemul lui Xenofan ce admitea unimea nemişcătoare se deosebeşte întru totul d-al lui Eraclit, întemeiat pe unimea mişcătoare. Eraclit însuşi spune într-un fragment al său că n-a avut nici un dascăl, că s-a format singur şi că nu crede decît într-însul.

---

[14] A. I. Odobescu, *Istoria archeologiei*. Editat de prof. D. Tudor, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1961, p. 9.

https://biblioteca-digitala.ro

O aşa semeaţă afirmare ni s-ar părea nebunească, de n-ar fi explicată prin caracterul nesociabil al filosofului, prin mîndria firească a unui spirit mare ce împinge mult înainte ştiinţa şi, în sfîrşit, prin lipsa de o învăţătură necurmată şi transmisă d-a dreptul în şcoala ionică.

Singurul punct al tuturor filosofilor compunînd stolul dynamiştilor în şcoala ionică este cercetarea şi analiza naturii şi căutarea unui principiu al firii; de aceea ei cad cînd pe un element fizic, cînd pe altul ».

Lucrările lui Hesiod îl preocupă o bună perioadă de timp, aşa cum reiese din însemnările făcute la sfîrşitul exemplarului hesiodic, aflat la Biblioteca Academiei sub cota II 41.812 şi unde stă menţiunea « 1851—1852 aprilie ».

Exemplarul încărcat de exegeze marginale dovedeşte o strădanie juvenilă pasionată, pe care desigur că Odobescu o vedea încununată de o transpunere a autorului în limba română.

Un indiciu în această privinţă găsim în faptul că Odobescu a copiat textul lui Hesiod în două caiete, unul avînd textul însoţit de o traducere apropiată, iar altul prezentînd o traducere liberă ritmică. Aceste două manuscrise au fost semnalate pentru prima oară de profesorul D. Păcurariu în *Scrieri inedite din tinereţea lui Odobescu*. Cele două lucrări sînt importante nu numai sub aspect documentar, ci şi pentru reale calităţi literare.

Deopotrivă cu Hesiod a fost preocupat de Homer, care-i va umple răstimpul dintre mai şi septembrie 1852 [15].

Tot acum trece la reprezentanţii literaturii latine, şi anume la Vergiliu. O călătorie la Londra, în august 1852, îl va face să vibreze de entuziasm în faţa vestigiilor Partenonului, în faţa metopelor ridicate din Grecia de lordul Elgin. Revenind asupra acestor impresii ce dăinuiau vii în inima lui, va reflecta astfel: « Surpăturile Parthenonului, zdrobiturile de statui ale lui Fidias cer o pană mai mare decît a mea, pentru a spune ce adîncă mărime e ascunsă sub cel mai mic creţ al marmorii roase de vremi. Cîtă grăbire şi cît nesaţiu aveam atunci să le văz, atîta slăbiciune simt acum, pentru a spune cît sînt încă de sublime » [16]. Legate strîns de aceste preocupări trebuie considerate toate încercările lui Odobescu de a prelucra motive antice, aşa cum o dovedesc manuscrisele rămase. În vederea compunerii unei drame, « Antigona », imaginase un cadru mitologic, cu un ospăţ grec, un oaspete încununat cu roze, mirt, iasomie şi iederă, cu viţă, statui ale lui Bacchus, sclavi servind în vase de argint şi de aur, purtate pe cap sau în mîini, lămpi greceşti, mese de piatră, cupe, rapsozi cîntînd fapte istorice pe lire greceşti [17].

Lectura lui Herodot l-a dus la imaginarea unei drame avînd drept subiect pe divinul cîntăreţ Arion, destinat pieirii şi salvat de un delfin, la capul Tainaron.

Pentru povestea lui Arion, pe care voia s-o înveşmînte în purpura versului, fixase un plan care urmărea de aproape povestirea lui Herodot şi din care desprindem următoarele momente: Arion este prezentat la cîrmă, ţinînd pe genunchi o chitară şi plectrul de fildeş. Vîslaşii îl ascultă cu fruntea încreţită. Cerul e albastru şi marea lucie. Zefirul singur împinge corabia ce despică undele. Împrejurul corăbiei aleargă delfini sprinteni. Sfîrşind cîntarea, Arion se aruncă în apă. Un delfin ia pe spate pe poet. Ceilalţi delfini îl însoţesc. Se adaugă la cortegiul lor Naiade şi Tritoni. Astfel îl duc la piscul Tenarului, unde Arion se coboară, intră în templul lui Poseidon şi mulţumeşte zeului. Apoi se întoarce la Corint, la Periandru, tiranul, unul din cei şapte înţelepţi, la care se adună aceştia. Periandru îl răzbună dovedind pe tîlhari şi chemînd împotriva lor răzbunarea lui Poseidon[18].

---

[15] Vezi Limbă şi literatură, III, p. 237—244; cf. şi ms. tom. 4987.

[16] Geo Şerban, în Odobescu, *Pagini regăsite*. Studii şi documente, Bucureşti, EPL, 1965, p. XXIII.

[17] Geo Şerban, *op. cit.*, p. XXIII—XXIV.

[18] Vezi ms. 4935, folio 87—88 şi Geo Şerban, *op. cit.*, p. XXIV.

https://biblioteca-digitala.ro

Contactul lui Odobescu cu literaturile antice ajunsese la un grad înalt de specializare, de vreme ce-şi asumă răspunderea să susţină în 1856 un curs public de literatură greacă. Cît priveşte cunoaşterea literaturii latine, dăduse o probă convingătoare în acea schiţă amplă, din 1855, intitulată *Satira latină* [19].

Preocupările clasice ale lui Odobescu au atras atenţia unor cercetători ca C. Litzica, care în Convorbiri literare [20], ca un omagiu adus fostului său profesor, publică rapsodia I din *Iliada* şi *Odiseea*, mimii lui Herondas şi cartea I din *Georgice*.

De asemenea C. Grigoraş, într-un articol publicat în 1930, se arată « dornic de a consolida cu ceva edificiul ridicat » [21].

O contribuţie de deosebită valoare la cunoaşterea şi adîncirea personalităţii lui Odobescu este aceea adusă de Geo Şerban, în volumul recent tipărit. Contribuţia prof. D. Păcurariu a fost menţionată mai sus.

Dintre lucrările de tinereţe ale lui Odobescu o menţiune aparte merită traducerea lui Hesiod, şi o merită cu atît mai mult într-o vreme cînd Hesiod oferă un material de abundentă exegeză atîtor şi atîtor cercetători, ca Jacques Schwartz, în lucrarea tipărită la Paris în 1960, Heinz Munding (1951) sau prof. vienez Albin Lesky (1955). Asupra acestui subiect ne propunem să revenim.

Dar marea şi adînca familiarizare a lui Odobescu cu lumea grea de gînduri a grecilor şi romanilor nu apare nicăieri mai armonios prezentată ca în acel curs de arheologice, pe care l-a profesat în 1874 la Universitatea din Bucureşti. Era pentru prima dată cînd această disciplină se făcea auzită în învăţămîntul nostru superior. Cele 15 lecţii ţinute de Odobescu în intervalul 22 octombrie 1874 şi 14 martie 1875 au fost audiate cu însufleţire de studenţii facultăţii şi de un numeros public din afară. Cursul acesta a fost revizuit şi publicat într-un volum apărut în 1877, care are meritul de a fi primul curs universitar tipărit la noi în ţară. *Istoria arheologiei* este considerată o operă originală, întrucît în întreaga literatură universală nu apăruse şi nu a apărut încă o lucrare care să trateze această problemă pe un plan atît de vast şi într-o formă ştiinţifică atît de viguroasă.

Pînă astăzi nimeni n-a mai scris o istorie a arheologiei în care să fie cuprinsă Antichitatea şi Renaşterea într-o expunere pe cît de amplă, pe atît de ştiinţifică şi fermecătoare.

Am socotit o datorite prezentarea acestui aspect « clasic » al activităţii lui Al. Odobescu, la împlinirea unui secol de la data cînd forul suprem tutelar al culturii româneşti şi-a înscris în program « înzestrarea literaturii noastre cu bogate tălmăciri din autorii greci şi romani ».

---

[19] *Satira latină. Disertaţie istorică, critică şi literară.* În Revista Română, Bucureşti, 1861, p. 259–272.

[20] Vol. XLI, 1907, p. 1123 şi urm.

[21] *Traducerile lui Al. Odobescu din clasici, 1847–1851.* Cu o prefaţă de Em. C. Grigoraş. Bucureşti, 1930, 42 p.

https://biblioteca-digitala.ro